

KAPITEL 6 / CHAPTER 6 ⁶

SOCIO-ECONOMIC FACTORS OF CIVIL SOCIETY DEVELOPMENT IN THE CONDITIONS OF MODERN CHALLENGES

DOI: 10.30890/2709-2313.2025-37-02-004

Вступ

Головним викликом сучасного розвитку України є повномасштабна військова агресія російської федерації. Колосальне збільшення бюджетних видатків на потреби оборони, руйнація об'єктів виробничої інфраструктури, енергетичного сектору, підприємницьких структур посилюють ризики фінансової нестабільності як на макроекономічному, так і мікроекономічному рівнях. Війна з росією вимагає від українців єднання, відповідальності та активної громадянської позиції.

Указ Президента України «Про Національну стратегію сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні на 2021-2026 роки» акцентує увагу на тому, що в громадянському суспільстві як сфері суспільної діяльності, громадяни об'єднуються для прийняття спільних рішень, а також захисту прав та інтересів, досягнення спільного блага, у тому числі у взаємодії з органами державної влади, органами місцевого самоврядування, політичними інститутами та бізнесом [1]. Вочевидь, до наведеного визначення слід додати, що громадянське суспільство є системою недержавних інституцій та об'єднань, які діють у публічній сфері, здійснюють контроль за органами державної влади і місцевого самоврядування, захищають права людини, вирішують суспільні проблеми та сприяють демократичному розвитку.

В умовах війни вкрай необхідно є мобілізація усіх ресурсів держави на досягнення перемоги. Успіху у сучасних бойових діях досягає та сторона, яка використовує більше високотехнологічних озброєнь. Забезпечення Збройних сил України таким озброєнням вимагає значних фінансових коштів, невід'ємною умовою ефективного використання яких є наявність дієвого контролю за їх

⁶Authors: Sapych Vadym

Number of characters: 32305

Author's sheets: 0,81

використанням не лише державних інституцій, а й організацій громадянського суспільства. Важливими чинниками ефективного використання людських ресурсів, про який не слід забувати під час повномасштабної військової агресії російської федерації, є активна громадянська позиція людей, їх відповідальність та згуртованість, максимізація використання особистісного потенціалу, посилення соціальних зв'язків у вирішенні нагальних проблем. Саме тому дослідження проблем формування громадянського суспільства набуває особливої актуальності в умовах воєнного стану.

Вивченню проблематики формування громадянського суспільства в Україні присвячено чимало робіт вітчизняних дослідників. У колективній праці науковців Національного інституту стратегічних досліджень висвітлено наявні проблеми забезпечення фінансової спроможності інститутів громадянського суспільства їх роль у формуванні та реалізації державної політики, а також у сприянні культурному розвитку і збереженні культурної спадщини [2]. У дослідженні Ю. Ж. Шайгородського наголошується на неможливості без участі держави формування громадянського суспільства, політичної культури громадян і нової ціннісної системи, оскільки лише держава має у своєму арсеналі реальні важелі впливу на цей процес, починаючи зі збалансованого формування бюджетних витрат, реформування системи освіти, науки, культури, забезпечення ефективності діяльності в інформаційній сфері, створення дієвої системи заохочення та примусу тощо [3, с. 366-367].

У роботі Л. М. Васильєвої зазначено, що політика формування громадянського суспільства повинна визначати стратегічну мету, яка передбачає створення умов для прояву ініціативи й вільного, природного розвитку громадян, а також вибудовування ефективного механізму правової взаємодії між громадянським суспільством та органами публічної влади [4]. О. А. Руснак розглядає громадянське суспільство як автономну сферу публічного життя, що формується на засадах самоорганізації, саморегуляції та вільного вираження особистості. Науковець вважає, що громадянське суспільство передусє державним інституціям і визначає їх функціонування через механізми правового

регулювання та соціальної взаємодії, а також акцентує увагу на важливості правової культури як основи для формування ефективної громадянської свідомості [5]. У дослідженні Р. А. Крусян виявлено, що активна участь громадянського суспільства у формуванні та впровадженні реформ сприяє позитивним змінам у публічному управлінні. Автор розглядає партнерство між громадянським суспільством та владою як ключовий фактор забезпечення відкритості, легітимності та ефективності управлінських рішень [6]. О. Ю. Матвеєва та В. М. Навумау особливу увагу приділяють громадським технологіям, які спрямовані на допомогу органам публічного управління у вирішенні ключових питань, що стоять на порядку денному та потребують широкого залучення громади: національна оборона, розвиток потенціалу громад, взаємодопомога під час війни [7].

Зазначені наукові дослідження належать соціологам, політологам, філософам, юристам і фахівцям з державного управління. Відповідно, економічний аспект громадянського суспільства в цих опрацьовуваннях не розглядається. В роботі Н. С. Глібко, яка присвячена аналізу факторів формування і розвитку громадянського суспільства, соціальний і економічний фактори трактуються як інтегровані та найбільш значущі [8, с. 277]. Безумовно, такий підхід є обґрунтованим, тому вважаємо за необхідне в нашому дослідженні визначити складові соціально-економічних факторів та механізм їх впливу на формування громадянського суспільства в умовах сучасних викликів

Основна частина

Громадянське суспільство на будь-якому етапі свого становлення і розвитку перебуває під визначальним впливом економічної системи суспільства. Саме в цьому контексті ми розглядаємо економічний фактор як конститутивний для формування громадянського суспільства. Ключовими елементами економічної системи є продуктивні сили та виробничі відносини, квінтесенцію яких складають відносини економічної власності. Однією із головних причин появи держави стала потреба у захисті власності. Розвиток соціально-економічних систем супроводжується появою суспільних інституцій, в тому числі таких, як

громадянське суспільство. У подальшому держава і громадянське суспільство функціонують і розвиваються як взаємопов'язані інституції.

Сучасні економічні системи характеризуються багатогранністю і серед них розрізняють моделі економічного розвитку. Залежно від ступеня державного регулювання економіки виділяють традиційні (з домінуванням контролю держави) та ліберальні (зі зменшенням ролі держави) моделі.

Разом з тим, яку б країну ми не розглядали з тією чи іншою економічною системою та моделлю економічного розвитку, рівень розвитку і характер продуктивних сил цієї країни будуть визначати наявні в ній суспільні інституції включно з громадянським суспільством. Отже, стан продуктивних сил, притаманних певному суспільству, формує низку соціально-економічних факторів, які впливають на становлення і піднесення громадянського суспільства. В сучасних умовах до соціально-економічних факторів розвитку громадянського суспільства слід віднести: існуючу модель економічного розвитку; поточний стан економіки; соціальні зміни у структурі населення, місце і роль середнього класу та рівень його громадянської свідомості і активності; подолання корупції; реформування системи освіти; забезпечення відкритості і кращого доступу до інформації. Всі ці складові суттєво впливають на активність і свідомість громадян, визначають їх залученість до суспільного життя.

Сучасна економіка України класифікується як перехідна від командно-адміністративної (директивної) системи до ринкової. Рада Міністрів Європейського Союзу 1 грудня 2005 р. і Міністерство торгівлі США 17 лютого 2006 р. визнали ринковий характер економіки України, але цей режим може використовуватися лише при антидемпінгових розслідуваннях, тобто це далеко не повний ринковий статус. На початковому етапі перехідна економіка стикається з необхідністю здійснення таких перетворень: забезпечення макроекономічної стабілізації; лібералізації економічної політики; приватизації державних підприємств і демонополізація виробництва; формуванні системи соціального захисту населення [9, с. 80].

На жаль, за понад три десятиліття в Україні в повному обсязі у

відповідності з вимогами сучасної ринкової економіки не вирішено жодного із завдань перехідного періоду. Лібералізація цін при відсутності зростання реальних доходів людей найманої праці призвела до зубожіння значної частки населення. Створена в Україні система соціального захисту не забезпечує гідний рівень найменш забезпеченим і вразливим верстам населення. В умовах макроекономічної нестабільності комерційні банки не стали повноцінним джерелом фінансового забезпечення приватного бізнесу і надійним інструментом збереження коштів пересічних громадян. Малий і середній бізнес, який є основою середнього класу, не перетворився на провідний сектор економіки, що є характерним для демократичних країн сталого розвитку. Відповідно, без потужного середнього класу і при низькому рівні життя більшої частини населення не може бути і активного громадянського суспільства.

Протягом перших 10 років незалежності економіка України неухильно падала, і її зростання на початку 2000-х рр. забезпечило у 2008 р. лише 74,1% обсягу виробництва валового внутрішнього продукту (ВВП) відносно рівня 1990 р. (рис. 1).

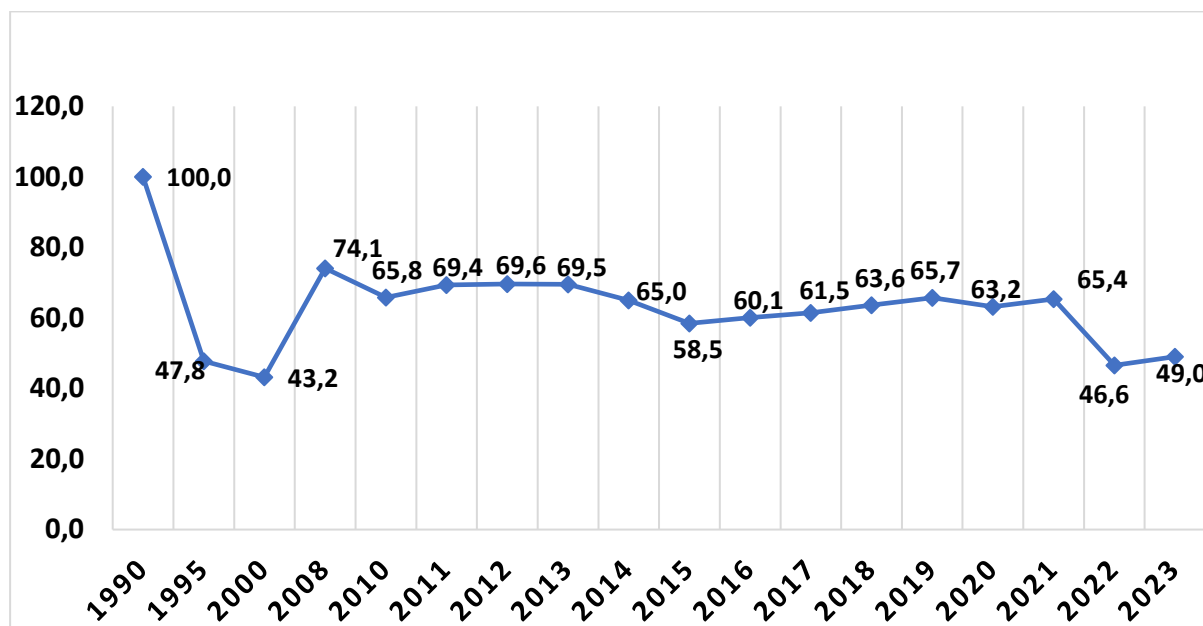

Рисунок 1 - Динаміка валового внутрішнього продукту України, %*

*Розрахунок здійснено на основі постійних цін 2021 р.

Джерело: розраховано та сформовано автором за даними [10].

Світова економічна криза 2008-2009 рр. обумовила падіння нашої економіки. Уповільнений вихід із кризи у 2010-13 рр. перервався окупацією росією Криму і частини Донецької і Луганської областей, а розпочата 24 лютого 2022 р. повномасштабна агресія росії ще більше відкинула українську економіку назад. За підсумками 2023 р. обсяг виробництва ВВП України відносно рівня 1990 р. склав лише 49,0% (рис. 1). При цьому слід враховувати, що відповідні показники 2014-2023 рр. було забезпечено при суттєвому зменшенні економічного потенціалу України в результаті втрати тимчасово окупованої території Автономної Республіки Крим, Донецької та Луганської областей. По даним на 2013 р. частка валового регіонального продукту цих територій у загальному підсумку становила 17,4% [розраховано за даними: 10].

У 1990-ті рр. стрімке і затяжне скорочення, а в подальшому вкрай повільне зростання виробництва в Україні відбувалося внаслідок обрання неефективної моделі переходу від командно-адміністративної (планової) економіки до ринкової. У 2013 р. за часів президентства Януковича автором даної статті було зроблено «висновок, що в Україні сформувалася кланово-олігархічна монополістична модель економічного розвитку. Безумовно, це не та модель, яку сподівалися отримати громадяни України, коли йшлося про необхідність заміни планової соціалістичної економіки. І це також не та модель, яку обіцяли у виборчих кампаніях політичні лідери» [9, с. 82]. У період 5-го Президента України (2014-2019 рр.) економічна модель розвитку не змінилася, відбувся лише перерозподіл матеріальних і фінансових ресурсів та політичного впливу між кланами.

Слід наголосити, що кланово-олігархічні монополістичні моделі економічного розвитку є характерними для держав, які утворилися на пострадянському просторі (за винятком країн Балтії). Це стало наслідком сертифікатної приватизації. На початковому етапі приватизації, коли всі громадяни отримали приватизаційні сертифікати, в суспільстві виникла уява соціальної справедливості. Таким чином вдалося уникнути в країні соціально-політичної дестабілізації. Проте в умовах хронічної невиплати заробітних плат і

пенсій абсолютна більшість населення заради виживання була вимушена за безцінь продати свої приватизаційні сертифікати, а згодом і акції, хто встиг їх отримати замість сертифікатів. В кінцевому результаті сертифікатна приватизація призвела до концентрації власності в руках невеликої групи людей, які злилися з владними структурами, сформувавши олігархічні клани. Чинником, який сприяв утворенню кланово-олігархічної моделі економічного розвитку, поряд з масовим зубожінням населення стала цілковита пасивність народу щодо контролю за трансформацією відносин власності. Повна апатія народу до ключових змін суспільного устрою країни, до яких безсумнівно відноситься приватизація, свідчила про фактичну відсутність громадянського суспільства.

Значна частина «червоних директорів», міністерських та регіональних чиновників (в тому числі з силових структур), партійної та комсомольської номенклатури, яка стала новими власниками в результаті сертифікатної приватизації, виявилася неконкурентоспроможною за ринкових умов, оскільки звикла працювати при плановій економіці директивними методами. Ринкова економіка базується на використанні економічних важелів, що значно складніше, ніж командно-адміністративний інструментарій. За таких обставин головним мотивом нових власників стало гальмування ринкових механізмів, які створюють конкурентне середовище, та підтримка монополістичних тенденцій.

Проте в Україні, на відміну від росії, панівна державна верхівка на чолі з будь-яким президентом не змогла жорстко підпорядкувати собі всі олігархічні клани. Протягом всього періоду розвитку незалежної України між олігархічними кланами відбувалася боротьба за перерозподіл сфер впливу. Така боротьба призвела до появи політичних партій, що сприяло формуванню громадянського суспільства.

Як було зазначено вище, одним із завдань початкового етапу перехідної економіки є демонополізація виробництва. Без подолання монополізму і створення конкурентного середовища неможливо забезпечити перехід від кланово-олігархічної монополістичної моделі економічного розвитку до соціально-орієнтованої економіки. Перший крок у напрямку деолігархізації було

зроблено набранням чинності 7 листопада 2021 р. Закону України «Про запобігання загрозам національній безпеці, пов'язаним із надмірним впливом осіб, які мають значну економічну та політичну вагу в суспільному житті (олігархів)». Цей Закон визначає правові та організаційні засади функціонування системи запобігання надмірному впливу осіб, які мають значну економічну та політичну вагу в суспільному житті (олігархів), зміст та порядок застосування заходів впливу до цих осіб. Даний Закон спрямований на унеможливлення використання політичної влади для збільшення власних капіталів, забезпечення національної безпеки України в економічній, політичній та інформаційній сферах, захист конституційних прав та свобод громадянина, захист демократії, забезпечення державного суверенітету та уникнення випадків маніпулювання свідомістю громадян шляхом умисного спотворення інформації задля отримання доступу до ресурсів, що належать на праві власності Українському народові [11].

Макроекономічна стабільність та добробут населення обумовлюються моделлю економічного розвитку країни, тому їх слід також розглядати як соціально-економічні фактори розвитку громадянського суспільства. Зазвичай, країни зі стабільною економікою і високим рівнем добробуту населення мають розгалужену мережу інституцій громадянського суспільства. Покращення матеріального стану громадян підвищує їх довіру до влади і сприяє активізації громадянської активності.

Одним із показників добробуту населення є рівень заробітної плати. Середня заробітна плата зростає в Україні досить високими темпами. За наведеними Міністерством фінансів України даними у 2012 р. вона складала 2753 грн, а в 2024 р. – 17487 грн, тобто збільшилася у 6,4 рази [12]. Проте це показники номінальної заробітної плати, які не враховують рівень інфляції. Під впливом інфляційних процесів купівельна спроможність грошей зменшується, тому для визначення дійсного рівня добробуту необхідно використовувати показники реальної заробітної плати, які корегують номінальну заробітну плату відносно інфляції. За розглядаємий період реальна заробітна плата зросла лише на 45,6% (рис. 2). Слід звернути увагу на те, що по даним на початок року у 2022-

2025 рр. даний показник не змінювався. В умовах війни інфляція завжди і у всіх країнах стрімко зростає. Забезпечення стабільного рівня реальної заробітної плати під час повномасштабної війни є позитивним трендом, оскільки навіть на початковому етапі вторгнення росії у 2015-2017 рр. зазначений показник скорочувався відповідно до 85,4%, 74,2% і 90,2%.

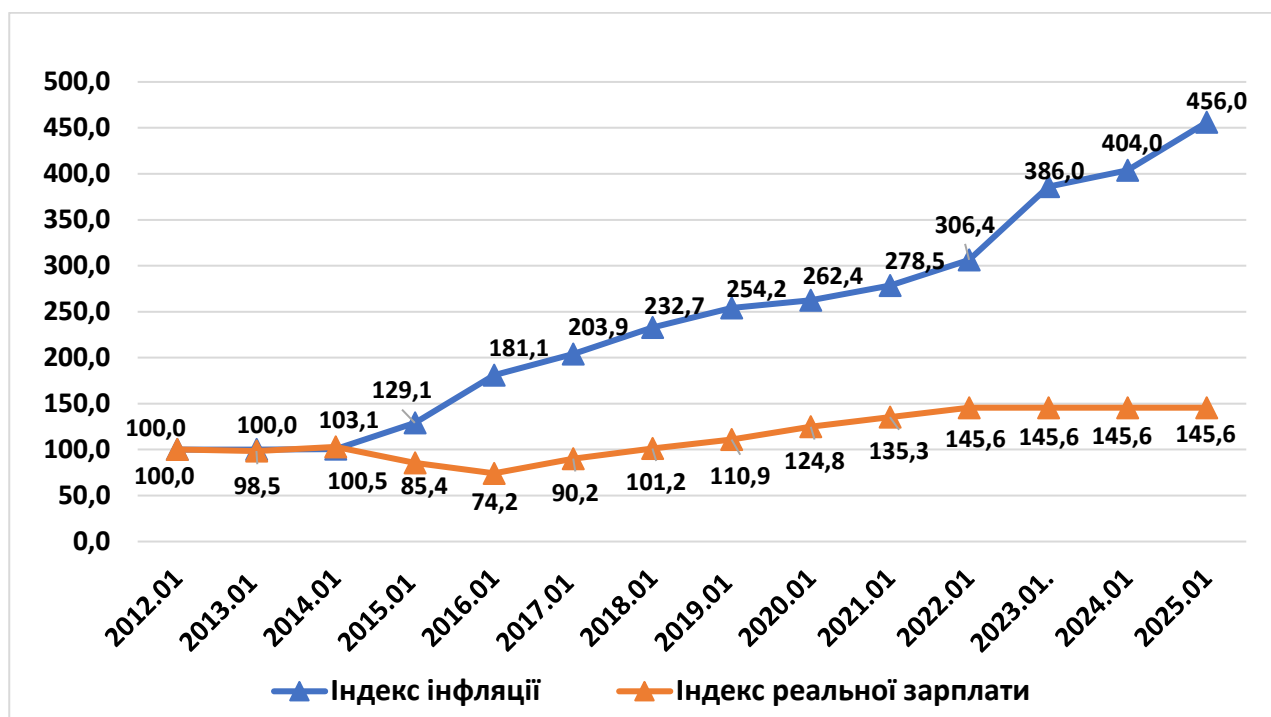

Рисунок 2 - Динаміка зміни індексів інфляції та реальної заробітної плати в Україні у 2012-2025 рр. (на початок року, відсотків)

Джерело: [13].

Втім проблемним, на нашу думку, є співвідношення мінімальної та середньої заробітної плати, а також рівень самої мінімальної заробітної плати. У грудні 2024 р. середня заробітна плата досягла 21699 грн, відповідно, її співвідношення до мінімальної заробітної плати (8000 грн) склало 36,9%. У 2025 р. мінімальна заробітна плата залишиться незмінною, а середня заробітна плата зросте до 24300 грн [14], тобто співвідношення мінімальної та середньої заробітної плати зменшиться до 32,9%. Доцільним вважається, щоб це співвідношення було близьким до 60%. По даним на кінець 2024 р. у Латвії співвідношення мінімальної та середньої заробітної плати дорівнювало 61,5%,

Литві – 46,4%, Естонії – 45,2% [розраховано за даними: 15].

Склавшийся в Україні рівень співвідношення мінімальної та середньої заробітної плати дозволяє зробити три висновки, які неоднаково впливають на рівень добробуту населення України і, відповідно, його довіру до влади і громадянську активність. Зростання середньої заробітної плати в останні роки відбувається внаслідок дії двох основних чинників: суттєвого підвищення грошових виплат військовим та високих заробітних плат працівників у приватному бізнесі, де є дефіцит кадрів певних професій. Отже, перший висновок – як держава, так і приватний сектор мають економічний потенціал для підвищення заробітної плати, що є вкрай важливим в умовах воєнного стану. Другий висновок полягає в тому, що зменшення співвідношення між мінімальною та середньою заробітної платою послаблює мотивацію до праці і буде призводити до відтоку співробітників з бюджетної сфери, де є прив'язка посадових окладів до мінімальної заробітної плати, та приватного сектору, в якому на поточний момент ще немає явної нестачі трудових ресурсів і робітники працюють за відносно невисоку заробітну плату. Якщо приватний бізнес зможе оперативно відреагувати на цю загрозу і підвищити заробітну плату таким працівникам, то для вчителів, медиків та інших зайнятих у державному секторі ситуація є значно критичнішою. І третій висновок – при незмінній мінімальній заробітній платі у 2025 р. працівники, оплата яких залежить від її рівня, стануть біднішими на величину інфляції. За даними Міністерства фінансів України рівень інфляції у 2024 р. склав 12%, а у січні 2025р. він був на 0,8% більшим, ніж у відповідному періоді минулого року [13]. Таким чином, якщо наслідки першого висновку позитивно вплинуть на довіру населення України до влади і їхню громадянську активність, то другого і третього – негативно.

Важливим фактором становлення громадянського суспільства є соціальна структура населення в контексті визначення в ній місця і ролі середнього класу. Тракткування поняття середнього класу зазвичай пов'язують з тим, що за рівнем доходів він посідає проміжне місце між невеликою частиною багатого населення і значною частиною низькооплачуваного населення. Як правило, до середнього

класу відносять людей, які мають високий рівень освіти і кваліфікації. Ці ознаки забезпечують представникам середнього класу достатню економічну незалежність, що дозволяє їм займати у суспільстві свідому і активну громадянську позицію. Саме в цьому розумінні необхідно розглядати середній клас як соціальну основу громадянського суспільства.

Місце і роль середнього класу в найближчу перспективу буде визначатися тим, наскільки успішно буде реалізовуватися започаткована Міністерством економіки України реформа розвитку підприємництва [16]. Законодавчу основу цієї реформи складають Закон України № 4618-VI від 22 березня 2012 р. «Про розвиток та державну підтримку малого і середнього підприємництва в Україні» та схвалена розпорядженням Кабінету Міністрів України від 30 серпня 2024 р. № 821-р «Стратегія відновлення, сталого розвитку та цифрової трансформації малого і середнього підприємництва на період до 2027 року».

Революція Гідності 2013-2014 рр. хоча і не призвела до зміни економічної моделі розвитку України, проте суттєво посилила соціалізацію пересічних громадян та правлячої верхівки. Громадянське суспільство в Україні стало кардинально іншим. Найяскравішим підтвердженням цього, на нашу думку, були подальші виборчі компанії. Обрання 5-го (2014 р.) і 6-го (2019 р.) Президентів України, вибори народних депутатів України (2014 р., 2019 р.) та місцеві вибори (2015 р., 2020 р.) вперше відбулися без принципових порушень виборчого законодавства. Якщо під час попередніх виборчих кампаній найбільш системними порушеннями було зловживання адміністративним ресурсом та підкуп виборців, то після Революції Гідності найпоширенішим порушенням стало недотримання правил передвиборчої агітації, яке не мало визначального впливу на результати голосування і не перешкоджало виборчому процесу.

Якісно новий стан громадянського суспільства показали результати виборів 6-го Президента України (2019 р.). Вперше наші громадяни обрали Президентом України людину, яка ніколи не була державним службовцем і, відповідно, створила свій майновий статок і політичну силу за рахунок виключно власних здібностей та зусиль. Цей факт наближає наше громадянське суспільство до

практики виборчих процесів у демократичних країнах.

Вкрай важливим соціально-економічним чинником подальшого розвитку громадянського суспільства в Україні є подолання корупції. Відсутність верховенства права і політичної волі у правлячій верхівки щодо боротьби з корупцією протягом багатьох років формувала в суспільстві цінності та норми поведінки, які негативно вплинули на довіру до влади та активність громадян. Безумовно, політичне майбутнє нинішнього вищого керівництва нашої держави буде визначатися в першу чергу підсумками російсько-української війни, а в другу чергу, на нашу думку, – тим, наскільки вдасться подолати корупцію.

Неабияке значення для розвитку громадянського суспільства має стан освіти. Недосконала система освіти, яка не завжди вчить людей критично мислити, відстоювати свою думку та брати участь у прийнятті рішень, стали суттєвим гальмом на початковому етапі становлення громадянського суспільства. Після набуття Україною незалежності у 1991 р. необхідно було ще понад 20 років, щоб українське суспільство під час Революції Гідності остаточно визначилося щодо переорієнтації з пострадянського простору у межах Співдружності незалежних держав на чолі з росією на євроатлантичну інтеграцію. Спрямованість на євроатлантичну інтеграцію посилює інформаційний та культурний вплив країн з розвиненою демократією на формування громадянського суспільства в Україні.

Розпочате у 2016 р. реформування системи освіти завдяки концепції Нової української школи, має охопити всі рівні освітнього процесу. Принципово важливо, що серед 10 ключових компетентностей цієї концепції міститься соціальна та громадянська компетентності. Ці компетентності передбачають усі форми поведінки, які потрібні для ефективної та конструктивної участі у громадському житті, в сім'ї, на роботі; уміння працювати з іншими на результат, попереджати і розв'язувати конфлікти, досягати компромісів; повагу до закону, дотримання прав людини і підтримку соціо-культурного різноманіття [17, с. 12].

Формування активного, свідомого та відповідального громадянина зі стійкою громадянською позицією та готовністю до виконання громадянських

обов'язків вимагає комплексного підходу, реалізація якого передбачається Концепцією розвитку громадянської освіти в Україні. Відповідно даної Концепції під громадянською освітою розуміється освіта на основі національних та загальнолюдських цінностей, спрямована на формування та розвиток громадянських компетентностей, які надають особі можливість реалізовувати і захищати права та свободи людини і громадянина, відповідально ставитися до прав та громадянських обов'язків, дотримуватися їх, відігравати активну роль у суспільному житті з метою захисту демократії і верховенства права, а також на усвідомлення громадянами, що носієм суверенітету і єдиним джерелом влади в Україні є народ [18].

Набуття чинності Виборчим кодексом 1 січня 2020 р. буде сприяти поширенню гласності і плюралізму, як невід'ємних рис громадянського суспільства, наближенню виборчого законодавства України до діючих норм виборчого права у демократичних країнах. Цим Кодексом запроваджується пропорційна виборча система із відкритими списками, які формуються політичними партіями. Голосуючи за ту чи іншу політичну партію, виборець фактично отримує вплив на формування партійного списку [19]. Восени 2020 р. ця виборча система була апробована на місцевих виборах.

Подальший розвиток громадянського суспільства у напрямі забезпечення відкритості і кращого доступу до інформації забезпечує прийняття у 2024 р. низки законодавчих актів. До цих нормативно-правових документів необхідно віднести Закони України «Про внесення змін до Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні» щодо забезпечення прозорості місцевого самоврядування» від 22 лютого 2024 р. № 3590-IX, «Про внесення змін до деяких законів України щодо народовладдя на рівні місцевого самоврядування» від 9 травня 2024 р. № 3703-IX та «Про публічні консультації» від 20 червня 2024 р. № 3841-IX. Завдяки запровадженню означених законів дослідження «Барометр ОГС», яке висвітлює зміни в громадському суспільстві України за 2024 р., відзначило покращення для українських організацій громадянського суспільства у такій сфері як «Право на участь у процесі вироблення та ухвалення рішень».

[20].

Військова агресія росії проти України дала надзвичайний поштовх розвитку громадянського суспільства і піднесенню громадянської свідомості. Волонтерство стало масовим явищем в Україні. До війни основними напрямками діяльності волонтерів було надання соціальних послуг громадянам, які перебувають у складних життєвих обставинах та потребують сторонньої допомоги, а також охорона навколишнього природного середовища. З початком бойових дій волонтери сконцентрували свою діяльність на підтримці Збройних сил України і наданні допомоги біженцям та людям, які постраждали від війни. Широкого розмаху набула благодійна діяльність на підтримку конкретних підрозділів Збройних сил України.

Висновки

В сучасних умовах розвиток громадянського суспільства в Україні відбувається під впливом таких соціально-економічних факторів, як: існуюча модель економічного розвитку; поточний стан економіки; соціальні зміни у структурі населення, місце і роль середнього класу та рівень його громадянської свідомості і активності; подолання корупції; реформування системи освіти; забезпечення відкритості і кращого доступу до інформації. Всі ці складові суттєво впливають на активність і свідомість громадян, визначають їх залученість до суспільного життя.

В умовах війни усі ресурси і зусилля влади, бізнесу та суспільства концентруються на досягненні перемоги України. Наявність потужного громадянського суспільства буде сприяти прискоренню перемоги. З огляду на зазначене, для стимулювання розвитку громадянського суспільства в Україні необхідно вживати наступних заходів:

- підвищувати рівень життя населення та зменшувати нерівність в розподілі доходів;

- зміцнювати співпрацю між владою та громадянським суспільством;
- завершити проведення реформ, спрямованих на демократизацію суспільства, верховенство права та боротьбу з корупцією;
- вдосконалювати систему освіти, спрямовуючи її на виховання свідомих та відповідальних громадян-патріотів України зі стійкою громадянською позицією та готовністю до виконання громадянських обов'язків;
- заохочувати громадську активність, волонтерство та благодійну діяльність;
- підтримувати інститути громадянського суспільства, посилювати державну фінансову допомогу громадським організаціям, особливо у сфері розвитку соціального підприємництва.

Незважаючи на наявні жорсткі виклики, обумовлені військовою агресією росії проти України, українське суспільство демонструє свою стійкість та прагнення до демократичних змін. І це надає нам впевненості, що ми зможемо побудувати вільне, демократичне та процвітаюче суспільство, де кожен громадянин має можливість реалізувати свій потенціал.